

E-administracja

Skuteczna, odpowiedzialna i otwarta
administracja publiczna
w Unii Europejskiej

REDAKCJA

Sławomir Dudzik · Inga Kawka · Renata Śliwa

Krakow Jean Monnet Research Papers

E-administracja

Krakow Jean Monnet Research Papers

1

E-administracja

**Skuteczna, odpowiedzialna i otwarta
administracja publiczna
w Unii Europejskiej**

REDAKCJA

Sławomir Dudzik · Inga Kawka · Renata Śliwa

Kraków 2022

Sławomir Dudzik
Uniwersytet Jagielloński, Kraków
✉ s.dudzik@uj.edu.pl

Inga Kawka
Uniwersytet Jagielloński, Kraków
✉ inga.kawka@uj.edu.pl

Renata Śliwa
Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN, Kraków
✉ renata.sliwa@up.krakow.pl

© Copyright by individual authors, 2022

Recenzja: dr hab. Agata Jurkowska-Gomułka, prof. WSiZ

Opracowanie redakcyjne: Patrycjusz Pilawski, Piotr Art

Projekt okładki: Marta Jaszczuk

ISBN 978-83-8138-673-9
<https://doi.org/10.12797/9788381386739>

Publikacja dofinansowana przez Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

With the support of Jean Monnet Activities within ERASMUS+ Programme of the European Union

Projekt współfinansowany w
ramach programu Unii Europejskiej
Erasmus+

Wsparcie Komisji Europejskiej dla produkcji tej publikacji nie stanowi poparcia dla treści, które odzwierciedlają jedynie poglądy autorów, a Komisja nie może zostać pociągnięta do odpowiedzialności za jakiegokolwiek wykorzystanie informacji w niej zawartych.

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA
ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: publishing@akademicka.pl

Księgarnia internetowa: <https://akademicka.com.pl>

SPIS TREŚCI

Słowo wstępne.....	7
--------------------	---

CZĘŚĆ I

E-ADMINISTRACJA Z PERSPEKTYWY PRAWA EUROPEJSKIEGO

SŁAWOMIR DUDZIK

Podstawy prawne działania e-administracji a ochrona danych osobowych	13
--	----

MAGDALENA FEDOROWICZ

E-administracja nadzorcza na rynku finansowym UE a stabilność finansowa z perspektywy projektów rozporządzeń DORA i MiCA.....	29
---	----

MONIKA NIEDŹWIEDŹ

Dokument w postaci elektronicznej jako dowód w postępowaniu administracyjnym i sądownoadministracyjnym w świetle wytycznych Rady Europy	49
---	----

DAMIAN SZULC

Is the Central Register of Beneficial Owners a Reliable and Independent Source of Information? Different ways of Implementing the 4th and 5th AML Directives in Poland and Germany	69
--	----

CZĘŚĆ II

CYFRYZACJA ADMINISTRACJI JAKO KATALIZATOR TRANSFORMACJI W KIERUNKU

ADMINISTRACJI OTWARTEJ, ODPOWIEDZIALNEJ I ŚWIADCZĄCEJ E-USŁUGI

DLA OBYWATELI

INGA KAWKA

Wdrożenie sieci 5G jako warunek rozwoju europejskich inteligentnych miast.....	91
--	----

ADAM J. JAROSZ

Digitalizacja usług publicznych na przykładzie biletów komunikacji miejskiej	111
--	-----

ALICJA SIKORA

Rozważania o koncepcji e-demokracji w unijnym porządku prawnym	127
--	-----

ALEKSANDRA SOŁTYSIŃSKA

E-procurement and the Principle of Transparency in Public Procurement in the European Union	147
---	-----

RENATA ŚLIWA

Regulatory Impact Assessment –

Retrospect Preview, Purpose, Consequences: Toward e-RIA..... 165

CZĘŚĆ III

AKTUALNE WYZWANIA CYFROWE DLA POLSKIEJ ADMINISTRACJI

MARIUSZ GODLEWSKI

E-administracja w procesie inwestycyjnym. Elektroniczna forma składania wniosków w postępowaniu budowlanym – uwagi na tle ostatnich nowelizacji prawa budowlanego..... 185

TOMASZ GRZYBOWSKI

Granice cyfrowej kontroli podatnika na przykładzie zmian uszczelniających w VAT 203

MAŁGORZATA KOŻUCH

Czy e-postępowanie mediacyjne zwiększa odpowiedzialność administracji?..... 221

ELŻBIETA MAŁECKA

Wybrane aspekty wdrożenia i funkcjonowania e-administracji w Polsce na przykładzie Urzędu Transportu Kolejowego 237

PIOTR RUCZKOWSKI

Elektroniczny tytuł wykonawczy w postępowaniu egzekucyjnym w administracji 255

CZĘŚĆ IV

E-ADMINISTRACJA JAKO CZYNNIK ZWIĘKSZAJĄCY POTENCJAŁ ADMINISTRACJI

PUBLICZNEJ W PAŃSTWACH CZŁONKOWSKICH UE I PAŃSTWACH STOWARZYSZONYCH ORAZ ORGANIZACJACH MIĘDZYNARODOWYCH

ITAI APTER

International and EU E-Norm and Decision Making (E-Governance):
Lessons for Public Administrations for the COVID-19 Era and Beyond..... 269

MIOMIRA P. KOSTIĆ

E-Public Policies and the Issue of Gender Equality..... 287

CHRISTINE MENGÈS-LE PAPE

Migration et e-administration en France..... 305

ONDREJ MITAL

The Impact of Social Media Use on E-communication Between Government
and Public: The Case of Slovakia 315

Indeks osobowy 337

ALICJA SIKORA¹

ROZWAŻANIA O KONCEPCJI E-DEMOKRACJI W UNIJNYM PORZĄDKU PRAWNYM

There exist more opportunities than ever before for citizens wishing to have their say, via the media or directly to local and national governments, but there is a more pervasive sense of disappointment than ever before that citizens are outside the citadels of power, and that those within do not know how to listen to them².

ABSTRAKT: Przedmiotem niniejszego opracowania są rozważania o koncepcji e-demokracji w unijnym porządku prawnym, koncepcji rozumianej jako dążenie ku modelowi społeczeństwa, które bierze udział w procesach demokratycznych przy użyciu środków komunikacji elektronicznej w dobie globalnej cyfryzacji. Transformacja technologiczna jest nieodłącznym zjawiskiem współczesnego społeczeństwa oraz odgrywa istotną rolę w kontekście aspiracji Unii jako przestrzeni innowacji technologiczno-gospodarczych. Postępująca cyfryzacja przestrzeni publicznej jest faktem globalnym, który z jednej strony łączy się z oczekiwaniami, w świetle których technologia może być wykorzystana do legitymizacji działań władz publicznych i zaangażowania obywateli w procesy demokratyczne. Z drugiej strony niekontrolowana cyfryzacja przestrzeni publicznej wiąże się z ryzykiem

¹ Dr Alicja Sikora, Katedra Prawa Europejskiego, Uniwersytet Jagielloński, UCLouvain, Université Saint Louis, CEDRE (Centre d'étude du droit de l'environnement), Rada Unii Europejskiej, Służba Prawna, <https://orcid.org/0000-0002-6655-1679>.

² S. Coleman, G. Moss, *Under Construction: The Field of Online Deliberation Research*, „Journal of Information Technology and Politics” 2012, vol. 9, iss. 1, s. 1-15.

erozji fundamentów demokracji. Niniejsza publikacja stanowi próbę analizy teoretycznoprawnej tych zjawisk.

SŁOWA KLUCZOWE: e-demokracja, wartości UE, obywatelstwo UE, demokracja uczestnicząca, artykuł 2 TUE

REFLECTIONS ON THE CONCEPT OF E-DEMOCRACY IN THE EU LEGAL ORDER

ABSTRACT: The subject of this paper is the concept of e-democracy in the EU legal order, the concept understood as striving towards a model of society which participates in democratic processes using electronic means of communication in the age of global digitalisation. Technological transformation is an inherent phenomenon of contemporary society and plays an important role in the context of the Union's aspirations as a space for technological and economic innovation. The progressive digitization of public space is a global fact, which, on the one hand, is linked to the expectation that technology can be used to legitimize the actions of public authorities and engage citizens in democratic processes. On the other hand, the uncontrolled digitisation of the democratic space is associated with the risk of erosion of the foundations of democracy. This paper is intended to address both theoretical and legal aspects of these phenomena.

KEYWORDS: E-democracy, EU values, EU citizenship, participatory democracy, Article 2 TUE

1. Wstęp

Przedmiotem niniejszego opracowania są rozważania o e-demokracji w unijnym porządku prawnym, koncepcji rozumianej jako dążenie ku modelowi społeczeństwa, które bierze udział w procesach demokratycznych przy użyciu środków komunikacji elektronicznej w dobie globalnej cyfryzacji³. Transformacja technologiczna jest nieodłącznym zjawiskiem współczesnego społeczeństwa oraz odgrywa istotną rolę w kontekście aspiracji Unii jako przestrzeni innowacji technologiczno-gospodarczych⁴. Postępująca cyfryzacja przestrzeni publicznej jest faktem globalnym, który z jednej strony łączy się z oczekiwaniami, w świetle których technologia może być wykorzy-

³ Artykuł stanowi poszerzoną wersję referatu „Rozważania o koncepcji e-demokracji” ogłoszonego 13 maja 2021 r. na konferencji zorganizowanej przez Katedrę Prawa Europejskiego UJ pod auspicjami Jean Monnet eGovEU+, zatytułowanej „E-administracja – europejskie wyzwania dla administracji publicznej w państwach członkowskich UE i krajach partnerskich”.

⁴ Komunikat Komisji Europejskiej Cyfrowy Kompas na 2030 r.: europejska droga w cyfrowej dekadzie, COM/2021/118 final. Zob. Cyfrowa przyszłość Europy, <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/a-digital-future-for-europe/> (7.02.2022). Niniejsza publikacja nie obejmuje problematyki ochrony danych osobowych i ochrony praw podstawowych w cyberprzestrzeni, zob. https://edps.europa.eu/press-publications/publications/strategy/shaping-safer-digital-future_en (7.02.2022).

stana do legitymizacji działań władz publicznych i zaangażowania obywateli w procesy demokratyczne. Z drugiej strony niekontrolowana cyfryzacja przestrzeni publicznej wiąże się z ryzykiem erozji fundamentów demokracji⁵. Niniejsza publikacja stanowi próbę analizy teoretycznoprawnej tych zjawisk w kontekście Unii Europejskiej.

Choć w literaturze brak jednolitej definicji dla pojęcia e-demokracji, większość z nich oscyluje wokół koncepcji realizacji i optymalizacji procesów demokratycznych za pomocą środków elektronicznych⁶. W najszerszym ujęciu koncepcja cyfrowej demokracji obejmuje e-rządzenie (e-government)⁷, e-przejrzystość (e-transparency) oraz e-partycypację (e-participation)⁸. W rezolucji Parlamentu Europejskiego z 16 marca 2017 r. pojęcie e-demokracji zdefiniowane zostało jako

wsparcie i wzmocnienie demokracji tradycyjnej za pomocą ICT (technologii informacyjnych i komunikacyjnych) i która może uzupełniać i wzmocniać procesy demokratyczne przez dodanie elementów służących wzmocnieniu pozycji obywateli dzięki różnym działaniom online obejmującym między innymi administrację elektroniczną, e-rządzenie, e-debaty, e-uczestnictwo i e-głosowanie⁹.

W doktrynie podkreśla się równocześnie ewolucyjny i innowacyjny wymiar e-demokracji w kontekście unijnego porządku prawnego, jako programu kreatywności, impulsu do rozwijania innowacyjnych sposobów wykorzystania Internetu w celu ułatwiania, promowania i wzmocniania integracji i aktywnego uczestnictwa obywateli w procesach politycznych na wszystkich szczeblach¹⁰. W niniejszym opracowaniu problematyka e-demokracji rozpatrywana jest zarówno poprzez pryzmat potencja-

⁵ *Digital democracy. Is the Future of Civic Engagement Online?*, EPRS 2020 [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/646161/EPRS_BRI\(2020\)646161_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/646161/EPRS_BRI(2020)646161_EN.pdf) (7.07.2021).

⁶ A.M. Ronchi, *Preface* [w:] *E-Democracy: Toward a New Model of (Inter)active Society*, A.M. Ronchi (ed.), Cham 2019, s. v; D. Chandler, R. Munday, *A Dictionary of Social Media*, Oxford–New York 2016; L. Hennen et al., *Introduction* [w:] *European E-democracy in Practice*, L. Hennen et al. (ed.), Cham 2020, s. 1-8.

⁷ W niniejszej publikacji pojęcie e-rządzenia rozumiane jest jako wykorzystanie technologii informacyjnych i komunikacyjnych (ICT) w celu ułatwienia świadczenia usług powszechnych lub usług administracji publicznej. Por. I. Williams, *E-Government, Yesterday, Today and In the Future* [w:] *E-Government: Perspectives, Challenges and Opportunities*, S. Anil (ed.), Hauppauge 2020, s. 4.

⁸ E. Lironi, *Crowdsourcing EU Legislation. Harnessing the Power of Digital Democracy* [w:] *Citizen Participation in Democratic Europe. What Next for the EU?*, J. Organ, A. Alemanno (ed.), London–New York 2021, s. 73-91.

⁹ Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 16 marca 2017 r. w sprawie e-demokracji w Unii Europejskiej: potencjał i wyzwania (2016/2008(INI)) (Dz.Urz. UE 2018, C 263/156, s. 156-162).

¹⁰ I. Pernice, *E-Government and E-Democracy: Overcoming Legitimacy Deficits in a Digital Europe ?* [w:] *Legitimacy Issues of the European Union in the Face of Crisis*, L. Papadopoulou, I. Pernice, J.H.H. Weiler (ed.), Baden-Baden 2018, s. 287-316.

łu i szans, jakie oferują instrumenty demokracji partycypacyjnej unijnego *hard law* i *soft law*, jak i poprzez pryzmat wyzwań, jakie niesie dla kultury demokratycznych społeczeństw Unii Europejskiej cyfryzacja i uznanie cyberprzestrzeni za przestrzeń legitymizacji demokratycznej Unii Europejskiej.

2. E-demokracja w prawie Unii Europejskiej – zarys problematyki

2.1. E-demokracja: w poszukiwaniu form legitymizacji Unii Europejskiej

Problematyka legitymizacji demokratycznej Unii Europejskiej, rozumianej jako wspólnota państw członkowskich i jednostek, stanowi nieodłączny aspekt debaty o kierunkach rozwoju i przyszłości tejże wspólnoty¹¹. Dla Unii Europejskiej, czyli struktury ponadnarodowej opartej na szeregu wspólnych wartości w rozumieniu art. 2 TUE, takich jak państwo prawne, poszanowanie wolności, demokracji, równości i praw człowieka, w społeczeństwie opartym m.in. na sprawiedliwości¹², legitymizacja demokratyczna stanowi kluczowy wymiar jej istnienia¹³. Tak ujęty, fundamentalny wymiar demokracji dla rozwoju Unii odzwierciedla art. 1 akapit 2 TUE, w świetle którego „niniejszy Traktat wyznacza nowy etap w procesie tworzenia coraz ściślejzego związku między narodami Europy, w którym decyzje podejmowane są z możliwie najwyższym poszanowaniem zasady otwartości i jak najbliżej obywateli”. O konstytucyjnym wymiarze unijnego porządku prawnego przesądza bowiem nie tylko ustanowienie systemu skutecznej ochrony prawnej, ale również nadanie jego strukturze wymiaru demokratycznego¹⁴, który przejawia się zarówno w kontekście działań wewnętrznych, jak i zewnętrznych Unii, promującej działania na rzecz ochrony, inspirowania i wspierania demokracji na świecie¹⁵. W ponadnarodowej wspólnocie państw członkowskich kluczowa rola legitymizacji Unii powierzona jest jej obywatelom, co stanowi łącznik konceptualny

¹¹ K. Lenaerts, J.A. Gutiérrez-Fons, *A Constitutional Perspective* [w:] *Oxford Principles of European Union Law*, R. Schütze, T. Tridimas (ed.), Oxford 2018, s. 103-141.

¹² Opinia TS 2/13 (przystąpienie Unii do EKPC) z 18.12.2014 r., EU:C:2014:2454, pkt 168; wyroki TS z 27.02.2018 r., Associação Sindical dos Juizes Portugueses, C-64/16, EU:C:2018:117, pkt 30 i z 20.04.2021 r., C-896/19, Repubblica, EU:C:2021:311, pkt 62.

¹³ G. Palombella, *Beyond Legality-Before Democracy. Rule of Law Caveats in the EU Two Level System* [w:] *Reinforcing Rule of Law Oversight in the European Union*, C. Closa, D. Kochenov (ed.), Cambridge 2016, s. 36-58.

¹⁴ K. Lenaerts, J.A. Gutiérrez-Fons, *The Principle of Democracy in the Case Law of the European Court of Justice*, „International and Comparative Law Quarterly” 2013, vol. 62, iss. 2, s. 271-315.

¹⁵ Wspólny komunikat do Parlamentu Europejskiego i Rady z 25.03.2020 r., „Plan działania UE dotyczący praw człowieka i demokracji na lata 2020-2024” JOIN(2020) 5 final.

między zasadą demokracji a koncepcją obywatelstwa unijnego i szeregiem praw związanych z obywatelstwem Unii¹⁶. W świetle orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości zasada demokracji ujmowana jest zatem z perspektywy ochrony dwóch źródeł legitymacji demokratycznej na poziomie Unii, czyli państw członkowskich oraz narodów europejskich¹⁷.

Koncepcja e-demokracji wpisuje się w szerszą problematykę e-partycypacji, obejmującą instrumenty mające na celu intensyfikację i zwiększenie bezpośredniej komunikacji między obywatelami, jak również między obywatelami a instytucjami politycznymi i decydentami, komunikacji rozumianej jako metoda usprawnienia jakości procesów kształtowania polityki oraz legitymizacji procesów decyzyjnych¹⁸. E-demokracja łączy się również z rozważaniami nad kształtowaniem pojęcia unijnego społeczeństwa obywatelskiego, rozumianego jako „zbiorczy termin dla wszystkich rodzajów działań społecznych, podejmowanych przez jednostki lub grupy, które nie wywodzą się z państwa i nie są przez nie zarządzane”¹⁹. Na długo przed wejściem w życie traktatu z Lizbony w literaturze podkreślano, w odniesieniu do Białej Księgi w sprawie europejskiego modelu rządów²⁰, że warunkiem *sine qua non* budowy społeczeństwa obywatelskiego w Unii jest cyfrowy dostęp do informacji²¹, a tym samym kwestia znaczenia technologii ICT dla europejskiego modelu rządzenia, włączając w to konieczność umieszczenia informacji na temat działalności organów Unii na stronach internetowych²². Niezaprzeczalna jest rola, jaką media cyfrowe odgrywają w rozwoju społeczeństwa obywatelskiego, ruchów społecznych, a nawet powstawania nowych podmiotów (ruchów oddolnych), w celu kształtowania debaty publicznej, w tym w Unii Europejskiej²³. W ostatnich latach powstają specjalistyczne paneuropejskie organizacje, wykorzystujące narzędzia online w celu łączenia i komunikowania

¹⁶ Szerzej: S. Biernat, *Obywatelstwo Unii Europejskiej* [w:] *System Prawa Unii Europejskiej*, t. 1: *Podstawy i źródła prawa Unii Europejskiej*, S. Biernat (red.), Warszawa 2020, s. 515-656.

¹⁷ K. Lenaerts, J.A. Gutiérrez-Fons, *The Principle of Democracy...*, s. 271.

¹⁸ L. Hennen et al., *Introduction*, s. 2.

¹⁹ Opinia Komitetu Ekonomiczno-Społecznego, *The role and contribution of Civil Society organizations in the building of Europe* (Dz.Urz. UE 1999, C 329/30, s. 30, 32). Szerzej: A.M. Romito, *Civil Society, Democracy and the European Citizens' Initiative: What's the Missing Link?*, „Studia Europejskie” 2018, nr 4, s. 235.

²⁰ Biała Księga Komisji Europejskiej w sprawie europejskiego sprawowania rządów, COM(2001) 428.

²¹ D. Curtin, *Private Interest Representation or Civil Society Deliberation? A Contemporary Dilemma for European Union Governance*, „Social and Legal Studies” 2003, vol. 12, iss. 1, s. 55-76.

²² *Ibidem*, s. 67.

²³ M. Kneurer, *E-Democracy: A New Challenge for Measuring Democracy*, „International Political Science Review” 2016, vol. 37, iss. 5, s. 666-678.

się z obywatelami Unii, w tym w celu składania wniosków o rejestrację Europejskiej Inicjatywy Obywatelskiej²⁴. Jedną z form e-debaty publicznej są również obywatelskie platformy dyskusyjne, takie jak D-CENT²⁵, CARE²⁶, jak i dedykowane fora dyskusyjno-informacyjne pod egidą Komisji Europejskiej, czego przykładem jest projekt FUTURIUM²⁷, którego założeniem jest wymiana informacji w celu kształtowania polityki w dziedzinie sztucznej inteligencji. W tym kontekście warto zwrócić uwagę na zjawisko crowdsourcingu, który oznacza rozproszony model wykorzystania zbiorowej inteligencji społeczności internetowych²⁸. W doktrynie postuluje się zatem koncepcję crowdsourcingu ustawodawczego na poziomie Unii Europejskiej jako jedną z form zwiększenia wpływu obywateli na kształt prawa unijnego²⁹.

W kontekście wielopoziomowego unijnego porządku prawnego warto zadać jednak pytanie, czy e-demokracja, rozumiana jako wszelkie formy uczestnictwa w debacie politycznej wykorzystującej media cyfrowe, w tym zarówno formalnie zinstytucjonalizowane mechanizmy, jak i formy nieformalnego zaangażowania obywatelskiego, zwiększa w sposób realny wpływ obywatela Unii na procesy decyzyjne. Z perspektywy ustrojowej zaś można zadać pytanie, czy wymiar cyfrowy przyczynia się do tworzenia europejskiego *demos* jako wspólnoty, a tym samym elementu koncepcji *input legitimacy*³⁰. Odpowiedź na te pytania nie jest jednoznaczna.

Tradycyjnie e-uczestnictwo – jako proces kształtowania polityki, sposobu informowania o procesie decyzyjnym – uznaje się za przyczyniające się do wsparcia trwającego procesu tworzenia się europejskiego społeczeństwa obywatelskiego, zmniejszenia prze-

²⁴ L. Sullivan, P. Pierri, X. Dutoit, *WeMove Europe: Connecting Online and Offline Citizen Participation through the Stop Glyphosate ECI and Mini Publics* [w:] *Citizen Participation in Democratic Europe...*, s. 59–72.

²⁵ D-CENT (Decentralised Citizens ENgagement Technologies). Finansowany przez UE projekt rozpoczął się w październiku 2013 i zakończył w maju 2016 r. <https://dcentproject.eu/about-us/> (7.02.2022).

²⁶ CARE (Citizen Assemblies for Renewing Engagement) <https://www.citizensassemblies.eu/en> (7.02.2022).

²⁷ Forum zaangażowane w szeroką i otwartą dyskusję na temat wszystkich aspektów rozwoju sztucznej inteligencji (AI) oraz jej wpływu na gospodarkę i społeczeństwo. Udostępniając tutaj swoje materiały i poglądy, wnosicie Państwo bezpośredni wkład w europejską debatę na temat AI, a tym samym pomagacie Komisji Europejskiej w kształtowaniu jej polityki.

²⁸ D.C. Brabham, *Crowdsourcing as a Model for Problem Solving: An Introduction and Cases*, „Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies” 2008, vol. 14, iss. 1, s. 75–90. Cyt. za: E. Lironi, *Crowdsourcing EU Legislation...*, s. 75.

²⁹ E. Lironi, *Crowdsourcing EU Legislation...*, s. 73–91.

³⁰ E. Mastenbroek, H. de Waele, *Fulfilling High Hopes? The Legitimacy Potential of the European Citizens' Initiative*, „Open Political Science” 2018, vol. 1, iss. 1, s. 75–92.

paści między obywatelami a instytucjami Unii³¹. E-partycypacja i e-demokracja były od lat 90. XX w. i są nadal postrzegane jako remedium na niedoskonałości demokracji na poziomie europejskim (a także na poziomie lokalnym i krajowym)³². W literaturze podkreśla się, że cyfryzacja i wykorzystanie nowych technologii stanowią jedną z odpowiedzi na pojęcie deficytu demokratycznego Unii Europejskiej oraz zjawisko *no demos*³³. Warto też zwrócić uwagę na fakt, że formy e-demokracji przyczyniają się, poprzez wymóg przejrzystości, do konsolidacji demokratycznej rozliczalności organów Unii (*accountability*). Jednak w kontekście zjawisk takich jak e-rządzenie i e-administracja powstaje pytanie, na ile kształtowanie unijnych form e-partycypacji przyczynia się do poszanowania ustrojowych zasad przejrzystości, otwartości i dobrej administracji, a na ile tworzy kolejne formy e-biurokracji, osłabiając tym samym trzon pojęcia demokracji uczestniczącej. Jak podkreśla J.H.H. Weiler, istnieje wiele cech cyberprzestrzeni, które wymagają znacznej ostrożności oraz niejednoznacznej oceny potencjalnego wpływu Internetu na kulturę obywatelską i demokratyczną³⁴. Ponadto cyfryzacja i przeniesienie debaty publicznej do cyberprzestrzeni pociąga za sobą ryzyko atomizacji i fragmentaryzację koncepcji unijnej wspólnoty w konfrontacji z bezosobową przestrzenią pozbawioną przejrzystych instrumentów kontroli, w braku których podważone może zostać funkcjonowanie tradycyjnych organów demokratycznych³⁵.

Badacze zjawiska e-demokracji w Unii Europejskiej wskazują, że podstawowym osiągnięciem e-demokracji jest znaczna poprawa *dostępności* do istotnych politycznie informacji i ich wymiany³⁶. Dowody na poparcie argumentu, w świetle którego e-demokracja wspiera debatę publiczną i budowanie unijnej wspólnoty, uznano za mniej jednoznaczne. Z perspektywy demokracji bezpośredniej wskazano na fakt, że trudno dostrzegalny jest wpływ tych debat na podejmowanie decyzji w polityce instytucjonalnej³⁷. Nie bez znaczenia jest również podkreślany w rezolucji Parlamentu Europejskiego z 2017 r. problem dostępności technologii informacyjnych, zapewnienia środków edukacyjnych i technicznych, poprawy umiejętności cyfrowych obywateli Unii, a także zapewnienia

³¹ I. Pernice, *E-Government and E-Democracy...*, s. 287-316.

³² *Prospects for e-democracy in Europe*, EPRS | European Parliamentary Research Service Scientific Foresight Unit (STOA) February 2018 – PE 603.213 (STOA), s. 5, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/603213/EPRS_STU\(2018\)603213_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/603213/EPRS_STU(2018)603213_EN.pdf) (7.02.2022).

³³ L. Hennen, *E-Democracy and the European Public Sphere* [w:] L. Hennen et al. (ed.), *European E-Democracy in Practice*, s. 47-91.

³⁴ J.H.H. Weiler, *Dialogical Epilogue, On Chapter 12: Ingolf Pernice* [w:] *Legitimacy Issues...*, s. 420-423, s. 421.

³⁵ *Ibidem*, s. 421.

³⁶ J.A.G.M. van Dijk, *Digital Democracy: Vision and Reality* [w:] *Public Administration in the Information Age: Revisited*, I. Snellen, M. Thaens, W. van de Donk (ed.), Amsterdam 2012, s. 49-61.

³⁷ *Ibidem*, s. 49-61.

kultury informatycznej oraz równego i bezpiecznego dostępu cyfrowego dla wszystkich obywateli z myślą o zlikwidowaniu tzw. przepaści cyfrowej³⁸. Elementy kształtujące rozwój e-demokracji opierają się zatem na poszanowaniu prawa do prywatności i ochrony danych osobowych, równości w dostępie do narzędzi cyfrowych oraz bezpieczeństwie cyberprzestrzeni³⁹.

2.2. Ewolucja demokratyzacji Unii przez pryzmat transformacji cyfrowej

Proces powiązania demokratyzacji i instrumentów e-partycypacji prześledzić można na przykładzie wybranych inicjatyw instytucji unijnych na przestrzeni ostatnich dekad. Plan D dla demokracji, dialogu i debaty, przyjęty w październiku 2005 r., stanowił odpowiedź Komisji na wezwanie Rady Europejskiej do refleksji związanej z negatywnymi wynikami referendum w sprawie przyjęcia Konstytucji Europejskiej we Francji i Holandii⁴⁰. Komunikat ten oscyluje wokół potrzeb ożywienia demokracji europejskiej i konieczności przywrócenia zaufania publicznego w Unii Europejskiej. Uznając zjawisko deficytu demokratycznego, Komisja podkreśliła, że jakakolwiek wizja przyszłości Europy opierać się musi na wyraźnym zrozumieniu potrzeb i oczekiwań obywateli. Wśród narzędzi stymulujących dialog na temat polityki europejskiej, takich jak Eurobarometr i docelowe grupy dyskusyjne, Komisja wskazała Internet jako forum debaty politycznej. Jednak w odniesieniu do demokracji uczestniczącej Plan D nie dał wyrazu sprawczej roli jednostek w kształtowaniu unijnego prawa i polityki, również w kontekście cyberprzestrzeni⁴¹.

Dla kontrastu najnowszy dokument, który stanowi istotną cezurę w procesie legitymizacji demokratycznej Unii poprzez pryzmat aksjologii Unii wyrażonej w art. 2 TUE, to przyjęty w grudniu 2020 r. Komunikat Komisji w sprawie europejskiego planu działania na rzecz demokracji⁴². Komunikat ten stanowi próbę odpowiedzi na wyzwania dla krajowych systemów demokratycznych związane z ochroną praworządności, w tym konieczność zapewnienia zasad pluralistycznej debaty demokratycznej w mediach, w tym w mediach cyfrowych, a tym samym wzmocnienie statusu obywateli

³⁸ Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 16 marca 2017 r. w sprawie e-demokracji..., pkt 17.

³⁹ [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/646161/EPRS_BRI\(2020\)646161_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/646161/EPRS_BRI(2020)646161_EN.pdf) (7.02.2022).

⁴⁰ Komunikat Komisji do Rady, Parlamentu Europejskiego, Komitetu Ekonomiczno-Społecznego oraz Komitetu Regionów – Wkład Komisji w okres refleksji i plany na przyszłość: Plan D dla demokracji, dialogu i debaty, COM(2005) 494 final.

⁴¹ S. Ivic, *European Commission's Plan D for Democracy, Dialogue and Debate: The Path towards Deliberation?*, „Journal of Law and Conflict Resolution” 2011, vol. 3, iss. 2, s. 14-19.

⁴² Komunikat Komisji w sprawie europejskiego planu działania na rzecz demokracji, COM/2020/790 final.

unijnych i budowanie bardziej odpornej demokracji w całej Unii. Punktem wyjścia dla szeregu środków mających na celu promowanie wolnych i uczciwych wyborów, wzmocnienie wolności mediów i przeciwdziałanie dezinformacji jest koncepcja transformacji cyfrowej demokracji krajowych. Komisja podkreśla, że rewolucja cyfrowa zmieniła demokratyczną politykę, oferując zarówno nowe formy opiniotwórcze, jak i nowe zagrożenia, formy manipulacji i kampanii dezinformacyjnych, w tym poprzez platformy internetowe. Komisja kładzie też nacisk na wzmocnienie pozycji obywateli i społeczeństwa obywatelskiego w celu przeciwdziałania zagrożeniom, jakie płyną z medialnej cyberprzestrzeni. Jednostka zatem współkształtuje demokratyczny wymiar Unii Europejskiej. Przełomowy charakter tegoż Komunikatu Komisji wiąże się równocześnie z problematyką rozdziału kompetencji między Unią a państwami członkowskimi w świetle art. 2 TUE, który, mimo że jest wyrazem aksjologii Unii Europejskiej, nie stanowi podstawy prawnej dla przyjmowania aktów prawa unijnego, w tym aktów mających na celu promowanie wartości demokratycznych i państwa prawnego. Aby móc realizować założenia Komunikatu, w tym poprzez zapowiadane wnioski ustawodawcze, m.in. mające na celu zapewnienie przejrzystości w dziedzinie treści sponsorowanych w kontekście politycznym („reklama polityczna”), walkę z nawoływaniem do nienawiści, zapewnienie ochrony pluralizmu mediów, w tym ochronę dziennikarzy i społeczeństwa obywatelskiego przed powództwami typu SLAPP⁴³, a także przeciwdziałanie dezinformacji, Komisja będzie sięgać do sektorowych podstaw prawnych z dziedziny konkurencji, swobód rynku wewnętrznego, obywatelstwa unijnego, przy założeniu jednak, że art. 2 TUE przenika całość unijnego porządku prawnego w wymiarze ustrojowym i stanowi leitmotiv inicjatyw ustawodawczych na rzecz legitymizacji demokratycznej Unii.

Kulminacją cyfrowego wymiaru otwartej i inkluzywnej demokracji uczestniczącej w Unii jest aktualnie Konferencja w sprawie przyszłości Europy, zainaugurowana 9 maja 2021 r. w kontekście pandemii COVID-19 jako wydarzenie online⁴⁴. Konferencja to przewidziany na rok dialog na temat przyszłości integracji europejskiej z udziałem przedstawicieli instytucji UE, państw członkowskich i obywateli. Na Konferencję składają się: wielojęzyczna platforma cyfrowa, europejskie panele obywatelskie, zdecentralizowane wydarzenia oraz sesje plenarne konferencji. Na podstawie regulaminu wewnętrznego, zatwierdzonego przez Radę Wykonawczą Konferencji 9 maja 2021 r.⁴⁵,

⁴³ Strategiczne powództwa zmierzające do stłumienia debaty publicznej (SLAPP) są szczególną formą nękania, coraz częściej stosowaną wobec dziennikarzy i innych osób zaangażowanych w ochronę interesu publicznego. Szerzej: *ibidem*, pkt 3.2.

⁴⁴ <https://futureu.europa.eu/pages/about?locale=pl> (7.02.2022).

⁴⁵ <https://futureu.europa.eu/uploads/decidim/attachment/file/9310/sn02700.pl21.pdf> (7.02.2022).

określono m.in. skład i sposób działania zgromadzenia plenarnego Konferencji⁴⁶, w skład którego wejdzie poza przedstawicielami unijnych instytucji i wszystkich parlamentów narodowych również 108 obywateli Unii, z których co najmniej jedna trzecia będzie miała mniej niż 25 lat, w celu omówienia pomysłów obywateli, które były dyskutowane w ramach paneli obywatelskich i wielojęzycznej platformy cyfrowej. Platforma cyfrowa oferuje zarówno możliwość wzięcia udziału w danym wydarzeniu online, zainicjowania debaty na określony temat, jak i zorganizowania danego wydarzenia⁴⁷. Chociaż w początkowej fazie proporcjonalnie uczestniczył w niej niewielki odsetek obywateli UE, imponująca liczba inicjatyw i wydarzeń oraz spektrum dyskusji⁴⁸ stwarza odpowiedni klimat dla otwarcia wspierania koncepcji e-demokracji w Unii Europejskiej.

3. Instrumenty prawne e-demokracji – szanse i wyzwania cyfryzacji

Jednym z kluczowych celów traktatu z Lizbony wyrażonych w preambule TUE jest umocnienie „demokratycznego charakteru i skuteczności działania instytucji, tak, aby były one w stanie lepiej spełniać, w jednolitych ramach instytucjonalnych, powierzone im zadania”. W art. 9 do 12 TUE wyodrębniono „postanowienia o zasadach demokratycznych”. Ujęto w tych artykułach: równość obywateli, demokrację przedstawicielską i formy dialogu uznawanego za przejaw demokracji uczestniczącej. Mając na uwadze znaczenie i dynamikę zjawiska e-demokracji w prawie Unii, warto przywołać szereg instrumentów prawnych unijnego *hard law* i *soft law*, które kształtują unijną przestrzeń debaty demokratycznej poprzez narzędzia cyfrowe.

3.1. Europejska Inicjatywa Obywatelska

Klasycznym wyrazem obywatelstwa Unii, a zarazem instrumentem europejskiej e-demokracji uczestniczącej jest instytucja Europejskiej Inicjatywy Obywatelskiej (EIO)⁴⁹. Na mocy art. 11 ust. 4 TUE obywatele Unii w liczbie nie mniejszej niż milion,

⁴⁶ 108 przedstawicieli Parlamentu Europejskiego, 54 przedstawicieli Rady (po dwóch z każdego państwa członkowskiego) i 3 przedstawicieli Komisji Europejskiej, a także 108 przedstawicieli wszystkich parlamentów narodowych na równych prawach oraz 108 obywateli Unii.

⁴⁷ <https://futureu.europa.eu/> (7.02.2022).

⁴⁸ Na dzień 7 maja 2021 r. w debacie online uczestniczyło 0,0023 unijnego społeczeństwa. Te 10,266 obywateli złożyło aż 1468 propozycji dotyczących przyszłości Unii.

⁴⁹ Szerzej: A. Auer, *European Citizens' Initiative, Article I-46.4*, „European Constitutional Law Review” 2005, vol. 1, iss. 1, s. 79-86; M. Dougan, *What Are We to Make of the Citizens' Initiative?*, „Common Market Law Review” 2011, vol. 48, iss. 6, s. 1807-1848; J. Barcz, *Inicjatywa obywatelska – aspekty prawne i instytucjonalne*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2011, nr 10, s. 16-25; V. Cuesta-López, *A Comparative Approach to the Regulation on the European Citizens' Initiative*, „Perspectives

mający obywatelstwo znacznej liczby państw członkowskich, mają prawo zwrócenia się do Komisji Europejskiej o przedłożenie, w ramach jej uprawnień, odpowiedniego wniosku w sprawach, w odniesieniu do których, zdaniem obywateli, konieczne jest przyjęcie aktu prawnego Unii. W świetle art. 24 akapit 1 TFUE przepisy szczególnie dotyczące EIO reguluje rozporządzenie Parlamentu i Rady przyjmowane w drodze zwykłej procedury ustawodawczej.

Jak wskazał rzecznik generalny Mengozzi w opinii w sprawie *Anagnostakis*, celem EIO jest powierzenie obywatelom aktywnej roli w konstruowaniu prawa Unii. Założenie to należy interpretować w świetle ustrojowej zasady przyznania, co oznacza, że demokracja uczestnicząca na podstawie art. 11 ust. 4 TUE może być wykonywana wyłącznie w tych granicach⁵⁰. W wyroku w sprawie *Puppinck* Trybunał Sprawiedliwości orzekł z kolei, że „z samego brzmienia art. 11 ust. 4 TUE jasno wynika, że celem EIO jest «zwrócenie się» do Komisji o przedłożenie odpowiedniego wniosku w celu stosowania traktatów, a nie jak utrzymują wnoszący odwołanie – zobowiązanie tej instytucji do podjęcia działań przewidzianych w [...] EIO»⁵¹. Przypomniawszy, że system demokracji przedstawicielskiej został uzupełniony na podstawie traktatu z Lizbony o instrumenty demokracji uczestniczącej, takie jak EIO, Trybunał podkreślił, że „cel ten wpisuje się w istniejącą wcześniej równowagę instytucjonalną i jest realizowany w granicach uprawnień przyznanych każdej instytucji Unii na mocy traktatów»⁵². Trybunał jednoznacznie rozstrzygnął zatem, w ślad za opinią rzecznika generalnego⁵³, że EIO nie podważa prawa inicjatywy Komisji na mocy art. 17 ust. 2 TUE oraz art. 289 TFUE, a tym samym nie stanowi instrumentu, na podstawie którego obywatelom Unii powierzono rzeczywistą inicjatywę ustawodawczą. Nie oznacza to jednak, że EIO stanowi narzędzie pozbawione znaczenia, gdyż należy ją interpretować poprzez pryzmat szans i możliwości, jakie stwarza w procesie konstruowania przestrzeni debaty europejskiej publicznej. Jak podkreślił rzecznik generalny Bobek w sprawie *Puppinck*, EIO umożliwia obywatelom

on European Politics and Society” 2012, vol. 13, iss. 3, s. 257-269; J. Horyza, *Europejska inicjatywa obywatelska – analiza wymogów formalnych rejestracji na przykładzie skargi na decyzję o odmowie rejestracji inicjatywy STOP TTIP*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2015, nr 11, s. 26-34.

⁵⁰ Opinia rzecznika generalnego P. Mengozziego z 7.03.2017 r., C-589/15 P, Alexios Anagnostakis, EU:C:2017:175, pkt 2.

⁵¹ Wyrok TS z 19.12.2019 r., C-418/18 P, Puppinck i in. przeciwko Komisji, EU:C:2019:1113, pkt 57.

⁵² Ibidem, pkt 65.

⁵³ Szerzej o założeniach EIO zob. A. Auer, *European Citizens' Initiative...*, s. 79-80.

uczestnictwo w procesie demokratycznym poprzez przedstawienie inicjatywy Komisji oraz podczas wysłuchania zorganizowanego w Parlamencie Europejskim, a tym samym wszczęcie debaty politycznej w instytucjach bez konieczności czekania na uruchomienie procedury prawodawczej. W związku z tym miernikiem sukcesu europejskiej inicjatywy obywatelskiej jest nie tylko to, czy zostaje ona przekształcona w formalny wniosek dotyczący aktu prawnego, ale też demokratyczna debata, jaką wszczyna⁵⁴.

W szczególności rzecznik generalny Bobek wskazał, że

wartość dodana europejskiej inicjatywy obywatelskiej występuje jednak na przynajmniej czterech różnych poziomach: (i) wspieranie debaty publicznej; (ii) większa widoczność określonych tematów lub problemów; (iii) uprzywilejowany dostęp do instytucji Unii Europejskiej, pozwalający na skuteczne poddanie tych problemów pod debatę; oraz (iv) prawo do otrzymania uzasadnionej odpowiedzi instytucjonalnej ułatwiającej kontrolę publiczną i polityczną⁵⁵.

Jak wskazują badacze EIO, nawet najwięksi entuzjaści demokracji uczestniczącej w Unii Europejskiej zawahaliby się przed stwierdzeniem, że EIO w kształcie nadanym jej przez traktat z Lizbony zasadniczo stanowiła przełom, czy też skuteczny przejaw demokracji bezpośredniej w unijnym porządku prawnym⁵⁶. Jako zasadnicze wyzwanie w literaturze wskazywano trafnie społeczną percepcję EIO, czyli zdolność mobilizacji obywateli Unii z różnych państw członkowskich na rzecz danego wniosku⁵⁷. W połączeniu z trudnościami natury administracyjnej oraz brakiem znajomości zakresu kompetencji Komisji wśród wnioskodawców⁵⁸ skuteczność i zasadność EIO w pierwszych latach jej funkcjonowania była słusznie podawana w wątpliwość, mimo równoległego uznania EIO jako innowacyjnego narzędzia tworzenia programu na

⁵⁴ Opinia rzecznika generalnego Bobeka z 29.07.2019 r., C-418/18 P, Puppinck i in. przeciwko Komisji, EU:C:2019:640, pkt 78.

⁵⁵ Ibidem, pkt 73.

⁵⁶ N. Vogiatzis, *Between Discretion and Control: Reflections on the Institutional Position of the Commission within the European Citizens' Initiative Process*, „European Law Journal” 2017, vol. 23, iss. 3-4, s. 250-271.

⁵⁷ J. Barcz, *Inicjatywa obywatelska...*, s. 16-25.

⁵⁸ Por. Sprawozdanie dotyczące stosowania rozporządzenia (UE) nr 211/2011 z dnia 31 marca 2015 r., COM(2015)145 oraz wnioski Komisji w sprawie nowego rozporządzenia o EIO, Proposal for a Regulation of the European Parliament and of Council on the European Citizens' Initiative, COM(2017) 482 final and accompanying Staff Working Document, SWD(2017) 294 final.

rzecz demokracji uczestniczącej w Unii⁵⁹. Cyfrowy wymiar EIO stał się zatem jednym z głównych aspektów służących usprawnieniu EIO, co znalazło wyraz w postaci nowych przepisów prawa wtórnego, czyli obowiązującego od 1 stycznia 2020 r. rozporządzenia nr 2019/788 (dalej: rozporządzenie o EIO)⁶⁰. Rozporządzenie o EIO wyraźnie kładzie nacisk na promowanie „aktywnego uczestnictwa obywateli w życiu politycznym Unii [...] wykorzystując w szczególności technologie cyfrowe i media społecznościowe oraz działania propagujące obywatelstwo Unii i prawa obywateli”⁶¹. Cyfrowy charakter EIO przejawia się poprzez internetową platformę współpracy⁶². Również każdy z etapów procedury składania EIO, na który składa się, poza powołaniem do życia „grupy organizatorów”, etap rejestracji, zbierania głosów poparcia, weryfikacji, a w końcu przedłożenia Komisji do zbadania dopuszczalnej inicjatywy, czyli takiej, która osiągnęła próg poparcia miliona obywateli Unii, ma wymiar cyfrowy. Rejestr online obejmuje publicznie dostępną stronę internetową zawierającą informacje dotyczące EIO, a także aktualne informacje dotyczące poszczególnych inicjatyw i ich statusu⁶³. Na podstawie art. 9 rozporządzenia o EIO deklaracje poparcia mogą być podpisywane online lub w formie papierowej, przy czym, w świetle art. 10 rozporządzenia o EIO, dla celów zbierania deklaracji poparcia online Komisja tworzy i obsługuje centralny system zbierania deklaracji online, ale możliwe jest też zbieranie głosów poparcia za pośrednictwem indywidualnego systemu zbierania deklaracji online⁶⁴. Te same wymogi stosuje się do celów weryfikacji głosów online i w formie papierowej przez tzw. odpowiedzialne państwo członkowskie, czyli państwo, które poświadcza, że deklaracje poparcia podpisane przez jego obywateli są zgodne z przepisami rozporządzenia o EIO⁶⁵. Proces rejestracji zamyka przedłożenie EIO Komisji zarówno w wersji papierowej, jak i online⁶⁶. Rozporządzenie o EIO nakłada również obowiązki dotyczące publikacji informacji o źródłach finansowania i wsparcia danej EIO między datą jej rejestracji a datą, w której inicjatywa zostanie przedłożona Komisji⁶⁷. Mimo że trudno jest ocenić na obecnym etapie skuteczność omawianych nowych ram prawnych, warto zwrócić

⁵⁹ Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 28 października 2015 r. w sprawie europejskiej inicjatywy obywatelskiej (Dz.Urz. UE 2015, C 355, s. 17-22).

⁶⁰ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2019/788 z dnia 17 kwietnia 2019 r. w sprawie europejskiej inicjatywy obywatelskiej (Dz.Urz. UE 2019, L 130, s. 55-81).

⁶¹ Motyw 33 rozporządzenia o EIO.

⁶² Zob. art. 4 rozporządzenia o EIO.

⁶³ Zob. art. 4 rozporządzenia o EIO.

⁶⁴ Zob. art. 11 rozporządzenia o EIO.

⁶⁵ Por. art. 12 i załącznik III rozporządzenia o EIO.

⁶⁶ Zob. art. 13 rozporządzenia o EIO.

⁶⁷ Motyw 29-30 oraz art. 17 rozporządzenia o EIO.

uwagę na fakt, że na przestrzeni lat EIO stała się stopniowo narzędziem e-demokracji prawnośrodowiskowej w prawie Unii⁶⁸, jako że większość inicjatyw dotyczy szeroko rozumianej problematyki ochrony środowiska, walki ze zmianami klimatu, ochrony fauny i flory, ograniczenia stosowania pestycydów etc.⁶⁹

3.2. Cyfryzacja istniejących i kształtowanie nowych instrumentów prawnych e-demokracji

Mając na uwadze innowacje technologiczne i przeniesienie debaty demokratycznej do przestrzeni internetowej, instrumenty prawne unijnej demokracji partycypacyjnej i przedstawicielskiej podlegają postępującej cyfryzacji.

Jednym z przejawów dyskusji o umocnieniu praw demokratycznych obywateli Unii jest postulat przeprowadzania wyborów do Parlamentu Europejskiego w trybie zdalnym lub elektronicznym. W świetle art. 14 ust. 3 TUE w związku z art. 223 ust. 1 TFUE ogólne zasady wyborów do Parlamentu Europejskiego ustanawia prawo Unii, przy czym Parlament opracowuje projekt przepisów jednolitej procedury, a do Rady należy ustanowienie przepisów jednomyślnie w drodze specjalnej procedury ustawodawczej. Tryb wyborów do Parlamentu Europejskiego reguluje Akt dotyczący wyborów członków Parlamentu Europejskiego w powszechnych wyborach bezpośrednich z 1976 r.⁷⁰ zmieniony decyzją Rady 2018/994⁷¹. Z kolei warunki wykonywania prawa głosowania i kandydowania reguluje dyrektywa Rady 93/109/WE⁷². Jednak, na obecnym etapie rozwoju prawa Unii, w świetle orzecznictwa Trybunału, szczegółowe warunki przeprowadzania wyborów do Parlamentu Europejskiego regulują nadal przepisy prawa

⁶⁸ A. Sikora, *Konstytucjonalizacja ochrony środowiska w prawie UE*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2021, nr 2, s. 4-17.

⁶⁹ EIO prawnośrodowiskowe: „Stop Glyphosate and protect people and environment from toxic pesticides (ban on glyphosate, reform of the authorisation procedure for pesticides and setting binding reduction targets for pesticide use across the EU)”, „Right2Water (Water is a public good, not a commodity)”. Wśród najnowszych EIO: „The Saving Bees and Farmers Initiative (Towards a bee-friendly agriculture for a healthy environment)”, „Citizens Climate Initiative (Fast, a fair and effective solution to climate change)”, „A price for carbon to fight climate change”, „Ban Fossil Fuel Advertising and Sponsorship” oraz „Green Garden Roof Tops”.

⁷⁰ Dz.Urz. 1976, L 278, s. 5.

⁷¹ Decyzja Rady (UE, Euratom) 2018/994 z dnia 13 lipca 2018 r. zmieniająca Akt dotyczący wyborów członków Parlamentu Europejskiego w powszechnych wyborach bezpośrednich, załączony do decyzji Rady 76/787/EWWiS, EWG, Euratom z dnia 20 września 1976 r. (Dz.Urz. 1976, L 178, s. 1-3).

⁷² Dyrektywa Rady 93/109 ustanawiającej szczegółowe warunki wykonywania prawa głosowania i kandydowania w wyborach lokalnych przez obywateli Unii mających miejsce zamieszkania w państwie członkowskim, którego nie są obywatelami, co stanowić będzie okazję do otwarcia dyskusji o elektronicznym trybie głosowania w wyborach do Parlamentu Europejskiego.

krajowego⁷³. Zatem kształt procedury wyborczej, decyzja o trybie głosowania w wyborach do Parlamentu Europejskiego, w tym decyzja o przeprowadzeniu ich w formie e-głosowania, zdalnego głosowania etc., z czym łączy się odpowiedzialność za przebieg procesu i ważność wyborów, pozostawiona jest w gestii państw członkowskich. Na tym tle w kolejnych komunikatach Komisji i rezolucjach Parlamentu Europejskiego powraca postulat ułatwienia głosowania w wyborach do Parlamentu Europejskiego poprzez głosowanie zdalne, rejestrację w spisie wyborców za pośrednictwem Internetu lub powszechne e-głosowanie⁷⁴. Warto zwrócić uwagę w tym kontekście na najnowszy Program prac Komisji na rok 2021 i ujęty jako jeden z jej priorytetów tzw. nowy impuls dla demokracji europejskiej⁷⁵. W ramach tej inicjatywy Komisja zobowiązała się do przedłożenia wniosku ustawodawczego na podstawie art. 22 TFUE w celu zmiany dyrektywy Rady 93/109, co stanowić będzie okazję do otwarcia dyskusji o elektronicznym trybie głosowania w wyborach do Parlamentu Europejskiego.

Cyfrowej transformacji uległy już jednak instrumenty prawne obywatelstwa europejskiego. Należy do nich prawo składania petycji do Parlamentu Europejskiego ustanowione na podstawie art. 20 ust. 2 list 2 oraz art. 277 TFUE i ujęte jako prawo podstawowe w art. 44 Karty praw podstawowych. Jak podkreślił Trybunał w sprawie *Schönberger*, prawo petycji to forma dialogu między obywatelami Unii a ich przedstawicielami w Parlamencie Europejskim⁷⁶. Na podstawie art. 226 ust. 7 regulaminu Parlamentu Europejskiego petycje mogą być składane drogą pocztową lub za pośrednictwem portalu petycji udostępnionego na stronie internetowej Parlamentu⁷⁷. Kolejnym przykładem są skargi do Europejskiego Rzecznika Praw Obywatelskich na podstawie art. 20 akapit 1 TFUE w związku z art. 24 TFUE akapit 3 TFUE

⁷³ Wyroki TS z 19.12.2019 r. C-502/19, Junqueras Vies, EU:C:2019:1115, pkt 69 oraz z 30.04.2009 r., C-393/07 i C-9/08, Włochy i Donnici przeciwko Parlamentowi, EU:C:2009:275, pkt 55-57, 60 i 67.

⁷⁴ Por. Komunikat Komisji Wzmocnienie praw obywateli w Unii demokratycznych zmian. Sprawozdanie na temat obywatelstwa UE z 2017 r., COM(2017) 30 final, pkt 1.3. Por. Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 12 grudnia 2017 r. w sprawie sprawozdania na temat obywatelstwa UE z 2017 r.: wzmocnienie praw obywateli w Unii demokratycznych zmian [2017/2069(INI)] (Dz.Urz. UE 2017, C 369, s. 11-21), pkt 23. Por. Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 26 listopada 2020 r. w sprawie oceny wyborów europejskich [2020/2088(INI)], pkt 9 i 21.

⁷⁵ Komunikat Komisji Program prac Komisji na 2021 r., COM/2020/690 final, pkt 2.6 i Załącznik nr 1.

⁷⁶ Wyrok TS z 9.12.2014 r., C-261/13 P, Schönberger przeciwko Parlamentowi, EU:C:2014:2423, pkt 17.

⁷⁷ Art. 226 Regulaminu Parlamentu Europejskiego, Dziewiąta kadencja Parlamentu: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/RULES-9-2021-01-18_EN.pdf (7.02.2022). Zob. również portal petycji <https://www.europarl.europa.eu/petitions/en/home> (7.02.2022).

i art. 228 TFUE⁷⁸. Skargi te dotyczyć mogą tylko przypadków nieprawidłowego administrowania instytucji Unii, organów lub jednostek organizacyjnych Unii z wyłączeniem Trybunału Sprawiedliwości wykonującego funkcje sądowe. Na podstawie art. 2 decyzji Europejskiego Rzecznika Praw Obywatelskich przyjmującej przepisy wykonawcze, skargi mogą wpływać na piśmie, zarówno w formie elektronicznej, jak i papierowej⁷⁹. Warto też nadmienić publiczne konsultacje online⁸⁰, które stanowią klasyczny etap przygotowania przez Komisję wniosków ustawodawczych. E-konsultacje pozostają jednak narzędziem skierowanym do wąskiej grupy specjalistów problematyki będącej przedmiotem inicjatywy ustawodawczej Komisji. W doktrynie zauważono zatem, że demokracja uczestnicząca na szczeblu Unii oznacza w rzeczywistości „demokrację stowarzyszeniową”. Krytyka cyfrowych procesów partycypacyjnych odnosi się w szczególności do przestrzeni cyfrowej zmonopolizowanej przez podmioty polityczne (partie, stowarzyszenia lub ruchy), co prowadzi do braku wystarczającego wysłuchania zwykłych obywateli⁸¹. W literaturze proponuje się zatem szereg usprawnień narzędzi e-demokracji⁸². E-przestrzeń łączy się zatem z problematyką przejrzystego lobbingu i coraz bardziej intensywnego oddziaływania różnego rodzaju organizacji na procesy decyzyjne w Unii. Warto zatem przywołać wspólny dla trzech instytucji UE elektroniczny Rejestr Przejrzystości (Transparency Register)⁸³ w celu zapewnienia przejrzystego i etycznego reprezentowania interesów grup społeczeństwa obywatelskiego⁸⁴.

⁷⁸ Por. Decyzja Parlamentu Europejskiego w sprawie postanowień i ogólnych warunków wykonywania zadań przez Rzecznika Praw Obywatelskich z dnia 9 marca 1994 r. (Dz.Urz. UE 1994, L 113, s. 15), zmieniona decyzjami z dnia 14 marca 2002 r. (Dz.Urz. UE 2002, L 92, s. 13) oraz z dnia 18 czerwca 2008 r. (Dz.Urz. UE 2008, L 189, s. 25).

⁷⁹ Decyzja Europejskiego Rzecznika Praw Obywatelskich przyjmująca przepisy wykonawcze (Dz.Urz. UE 2006, C 321, s. 1-6). Zob. <https://www.ombudsman.europa.eu/en/make-a-complaint> (7.02.2022).

⁸⁰ Koncepcja konsultacji online por. Komunikat Komisji „Towards a reinforced culture of consultation and dialogue – General principles and minimum standards for consultation of interested parties by the Commission”, COM/2002/0704 final.

⁸¹ R.Ø. Nielsen et al., *Options for Improving e-Participation at the EU Level* [w:] *European E-Democracy in Practice*, s. 329-359.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ https://ec.europa.eu/info/about-european-commission/service-standards-and-principles/transparency/transparency-register_en (). Rejestr Przejrzystości opiera się na Kodeksie postępowania https://ec.europa.eu/transparencyregister/public/staticPage/displayStaticPage.do?locale=en&reference=CODE_OF_CONDUCT (7.02.2022).

⁸⁴ <https://www.consilium.europa.eu/pl/press/press-releases/2021/05/06/transparency-register-council-adopts-new-rules-making-registration-of-interest-representatives-mandatory/>; <https://www.europarl.europa.eu/news/pl/press-room/20210422IPR02617/parliament-approves-new-rules-for-a-common-mandatory-transparency-register> (7.02.2022).

Wśród nowych instrumentów unijnego *soft law*, będących próbą kształtowania cyfrowego wymiaru partycypacji demokratycznej⁸⁵, warto wyróżnić tzw. Unijny kodeks postępowania w zakresie zwalczania dezinformacji⁸⁶. Jest to instrument o charakterze dobrowolnego porozumienia, którego sygnatariuszami są największe światowe platformy internetowe, wiodące portale społecznościowe, reklamodawcy i branża reklamowa, czyli również np. Facebook, Google, Twitter, Mozilla. Kodeks określa zasady postępowania w celu przeciwdziałania rozprzestrzenianiu się dezinformacji, w tym nakłada szereg zobowiązań na sygnatariuszy. Chociaż Kodeks nie zastępuje ani nie dokonuje wykładni obowiązujących istniejących ram prawnych, w szczególności Karty praw podstawowych, aktów prawnych regulujących ochronę danych osobowych⁸⁷, rami prawne usług społeczeństwa informacyjnego⁸⁸, reklamę wprowadzającą w błąd⁸⁹, to jednak stanowi istotny instrument gwarancyjny funkcjonowania demokratycznej e-debaty publicznej w Unii⁹⁰. Kwestia dezinformacji nabrała szczególnej aktualności w kontekście pandemii COVID-19⁹¹. Pandemia wyraźnie pokazała, jak istotną rolę odgrywają w rozpowszechnianiu informacji oraz dezinformacji media społecznościowe⁹².

⁸⁵ Komisja zaproponowała definicję dezinformacji jako „możliwe do zweryfikowania nieprawdziwe lub wprowadzające w błąd informacje, tworzone, przedstawiane i rozpowszechniane w celu uzyskania korzyści gospodarczych lub wprowadzenia w błąd opinii publicznej, które mogą wyrządzić szkodę publiczną”, zob. Komunikat Komisji z 26.04.2018 r., „Zwalczanie dezinformacji w Internecie: podejście europejskie”, COM(2018) 236 final.

⁸⁶ <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/code-practice-disinformation> (7.02.2022). Kodeks jest przedmiotem ciągłej ewaluacji i prób usprawnienia jego efektywności, zob. Commission Staff Working Document, Assessment of the Code of Practice on Disinformation – Achievements and areas of further improvement, SWD (2020) 180 final. W tym duchu 26 maja 2021 r. Komisja opublikowała wskazówki, jak wzmocnić Kodeks postępowania w zakresie dezinformacji https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_2585 (7.07.2021).

⁸⁷ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/679 z dnia 27 kwietnia 2016 r. w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych osobowych i w sprawie swobodnego przepływu takich danych oraz uchylenia dyrektywy 95/46/WE (ogólne rozporządzenie o ochronie danych) (Dz.Urz. UE 2016, L 119, s. 1-88).

⁸⁸ Dyrektywa 2000/31/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 8 czerwca 2000 r. w sprawie niektórych aspektów prawnych usług społeczeństwa informacyjnego, w szczególności handlu elektronicznego w ramach rynku wewnętrznego (dyrektywa o handlu elektronicznym) (Dz.Urz. UE 2000, L 178, s. 1-16).

⁸⁹ Dyrektywa 2006/114/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 12 grudnia 2006 r. dotycząca reklamy wprowadzającej w błąd i reklamy porównawczej (Dz.Urz. UE 2006, L 376, s. 21-27).

⁹⁰ Por. Konkluzje Rady z 10 grudnia 2019 r. „Dodatkowe wysiłki na rzecz zwiększenia odporności i zwalczania zagrożeń hybrydowych”, ST 14972/19, <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-14972-2019-INIT/pl/pdf> (7.02.2022).

⁹¹ <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/first-baseline-reports-fighting-covid-19-disinformation-monitoring-programme> (7.07.2021).

⁹² E. Cirone, *Misinformation about COVID-19: Is the European Union Well Equipped to Fight the “Infodemic”?* [w:] *EU Law in Times of Pandemic*, D. Utrilla, A. Shabbir (ed.), Madrid 2021, s. 177-186.

Próba odpowiedzi zatem na aktualne wyzwania jest nowy wniosek Komisji w sprawie rozporządzenia regulującego jednolity rynek usług cyfrowych (DSA)⁹³, którego celem jest stworzenie bezpieczniejszej i bardziej otwartej przestrzeni cyfrowej w świetle wartości, na których opiera się Unia.

4. Podsumowanie

Problematyka e-demokracji przenika większość aktualnych dyskusji dotyczących rozwoju i przyszłości Unii, stanowi element kształtowania instrumentów prawnych demokracji w unijnym porządku prawnym, w tym zasad otwartości i przejrzystości, wiąże się ściśle z problematyką edukacji i dostępu do technologii informacyjnych, a także wybrzmiewa w kontekście poszanowania państwa prawnego przez pryzmat dostępu do informacji i gwarancji pluralizmu mediów krajowych. Transformacja cyfrowa stanowi wyzwanie dla szeroko rozumianej europejskiej kultury demokratycznej, ujmowanej nie tylko z perspektywy Unii, ale również z perspektywy porządków prawnych państw członkowskich. Proces ten wymaga zatem szeroko zakrojonych i innowacyjnych regulacji prawnych przy poszanowaniu wartości, na których opiera się Unia Europejska w rozumieniu art. 2 TUE.

Bibliografia

- Auer A., *European Citizens' Initiative, Article I-46.4*, „European Constitutional Law Review” 2005, vol. 1, iss. 1, s. 79-86, <https://doi.org/10.1017/S1574019605000799>.
- Barcz J., *Inicjatywa obywatelska – aspekty prawne i instytucjonalne*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2011, nr 10, s. 16-25.
- Biernat S., *Obywatelstwo Unii Europejskiej [w:] System Prawa Unii Europejskiej, t. 1: Podstawy i źródła prawa Unii Europejskiej*, S. Biernat (red.), Warszawa 2020.
- Brabham D.C., *Crowdsourcing as a Model for Problem Solving: An Introduction and Cases*, „Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies” 2008, vol. 14, iss. 1, s. 75-90, <https://doi.org/10.1177/1354856507084420>.
- Chandler D., Munday R., *A Dictionary of Social Media*, Oxford–New York 2016, <https://doi.org/10.1093/acref/9780191803093.001.0001>.

⁹³ Wniosek o rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie jednolitego rynku usług cyfrowych (akt o usługach cyfrowych) i zmieniające dyrektywę 2000/31/WE, COM/2020/825 final, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/HTML/?uri=CELEX:52020PC0825&from=en> ().

- Cirone E., *Misinformation about COVID-19: Is the European Union Well Equipped to Fight the "Infodemic"?* [w:] *EU Law in Times of Pandemic*, D. Utrilla, A. Shabbir (ed.), Madrid 2021.
- Coleman S., Moss G., *Under Construction: The Field of Online Deliberation Research*, „Journal of Information Technology and Politics” 2012, vol. 9, iss. 1, s. 1-15, <https://doi.org/10.1080/19331681.2011.635957>.
- Cuesta-López V., *A Comparative Approach to the Regulation on the European Citizens' Initiative*, „Perspectives on European Politics and Society” 2012, vol. 13, iss. 3, s. 257-269, <https://doi.org/10.1080/15705854.2012.702571>.
- Curtin D., *Private Interest Representation or Civil Society Deliberation? A Contemporary Dilemma for European Union Governance*, „Social and Legal Studies” 2003, vol. 12, iss. 1, s. 55-75, <https://doi.org/10.1177/096466390301200103>.
- Dougan M., *What Are We to Make of the Citizens' Initiative?*, „Common Market Law Review” 2011, vol. 48, iss. 6, s. 1807-1848.
- Hennen L., *E-Democracy and the European Public Sphere* [w:] *European E-Democracy in Practice*, L. Hennen, I. Korthagen, I. van Keulen, G. Aichholzer, R. Lindner, R.Ø. Nielsen (ed.), Cham 2020, <https://doi.org/10.1007/978-3-030-27184-8>.
- Hennen L., Korthagen I., van Keulen I., Aichholzer G., Lindner R., Nielsen R.Ø., *Introduction* [w:] *European E-democracy in Practice*, L. Hennen, I. Korthagen, I. van Keulen, G. Aichholzer, R. Lindner, R.Ø. Nielsen (ed.), Cham 2020, <https://doi.org/10.1007/978-3-030-27184-8>.
- Horyza J., *Europejska inicjatywa obywatelska – analiza wymogów formalnych rejestracji na przykładzie skargi na decyzję o odmowie rejestracji inicjatywy STOP TTIP*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2015, nr 11, s. 26-34.
- Ivic S., *European Commission's Plan D for Democracy, Dialogue and Debate: The Path towards Deliberation?*, „Journal of Law and Conflict Resolution” 2011, vol. 3, iss. 2, s. 14-19.
- Kneurer M., *E-Democracy: A New Challenge for Measuring Democracy*, „International Political Science Review” 2016, vol. 37, iss. 5, s. 666-678, <https://doi.org/10.1177/0192512116657677>.
- Lenaerts K., Gutiérrez-Fons J.A., *A Constitutional Perspective* [w:] *Oxford Principles of European Union Law*, R. Schütze, T. Tridimas (ed.), Oxford 2018, <https://doi.org/10.1093/oso/9780199533770.003.0005>.
- Lenaerts K., Gutiérrez-Fons J.A., *The Principle of Democracy in the Case Law of the European Court of Justice*, „International and Comparative Law Quarterly” 2013, vol. 62, iss. 2, s. 271-315, <https://doi.org/10.1017/S0020589313000080>.
- Lironi E., *Crowdsourcing EU Legislation. Harnessing the Power of Digital Democracy* [w:] *Citizen Participation in Democratic Europe. What Next for the EU?*, J. Organ, A. Alemanno (ed.), London–New York 2021.
- Mastenbroek E., de Waele H., *Fulfilling High Hopes? The Legitimacy Potential of the European Citizens' Initiative*, „Open Political Science” 2018, vol. 1, iss. 1, s. 75-92, <https://doi.org/10.1515/openps-2018-0004>.
- Nielsen R.Ø., Hennen L., Korthagen I., Aichholzer G., Lindner R., *Options for Improving e-Participation at the EU Level* [w:] *European E-Democracy in Practice*, L. Hennen, I. Korthagen, I. van Keulen, G. Aichholzer, R. Lindner, R.Ø. Nielsen (ed.), Cham 2020, https://doi.org/10.1007/978-3-030-27184-8_13.

- Palombella G., *Beyond Legality – Before Democracy: Rule of Law Caveats in the EU Two-Level System* [w:] *Reinforcing Rule of Law Oversight in the European Union*, C. Closa, D. Kochenov (ed.), Cambridge 2016.
- Pernice I., *E-Government and e-Democracy: Overcoming Legitimacy Deficits in a Digital Europe?* [w:] *Legitimacy Issues of the European Union in the Face of Crisis*, L. Papadopoulou, I. Pernice, J.H.H. Weiler (ed.), Baden-Baden 2018, <https://doi.org/10.5771/9783845297415-287>.
- Romito A.M., *Civil Society, Democracy and the European Citizens' Initiative: What's the Missing Link?*, „Studia Europejskie” 2018, nr 4, s. 235-250.
- Ronchi A.M., *Preface* [w:] *E-Democracy: Toward a New Model of (Inter)active Society*, A.M. Ronchi (ed.), Cham 2019, <https://doi.org/10.1007/978-3-030-01596-1>.
- Sikora A., *Konstytucjonalizacja ochrony środowiska w prawie UE*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2021, nr 2, s. 4-17.
- Sullivan L., Pierri P., Dutoit X., *WeMove Europe: Connecting Online and Offline Citizen Participation through the Stop Glyphosate ECI and Mini Publics* [w:] *Citizen Participation in Democratic Europe. What Next for the EU?*, J. Organ, A. Alemanno (ed.), London–New York 2021.
- van Dijk J.A.G.M., *Digital Democracy: Vision and Reality* [w:] *Public Administration in the Information Age: Revisited*, I. Snellen, M. Thaens, W. van de Donk (ed.), Amsterdam 2012.
- Vogiatzis N., *Between Discretion and Control: Reflections on the Institutional Position of the Commission within the European Citizens' Initiative Process*, „European Law Journal” 2017, vol. 23, iss. 3-4, s. 250–271, <https://doi.org/10.1111/eulj.12229>.
- Weiler J.H.H., *Dialogical Epilogue, On Chapter 12: Ingolf Pernice* [w:] *Legitimacy Issues of the European Union in the Face of Crisis*, L. Papadopoulou, I. Pernice, J.H.H. Weiler (ed.), Baden-Baden 2018.
- Williams I., *E-Government, Yesterday, Today and in the Future* [w:] *E-Government: Perspectives, Challenges and Opportunities*, S. Anil (ed.), Hauppauge 2020.

Książka powstała w ramach realizowanego przez Katedrę Prawa Europejskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego i koordynowanego przez prof. Sławomira Dudzika i dr hab. Ingę Kawkę projektu Jean Monnet Module pt. „E-administracja – europejskie wyzwania dla administracji publicznej w państwach członkowskich UE i krajach partnerskich/eGovEU+”.

Zebrane w monografii artykuły naukowe dotyczą szerokiego spektrum zagadnień związanych z cyfrową transformacją administracji publicznej w Europie. Pierwsza część książki została poświęcona analizie e-administracji z perspektywy prawa europejskiego. Następnie cyfryzację administracji przedstawiono jako katalizator transformacji administracji otwartej, odpowiedzialnej i świadczącej e-usługi dla obywateli. Książka ukazuje również wpływ digitalizacji na funkcjonowanie polskiej administracji publicznej. Ostatnia część opracowania dotyczy e-administracji jako czynnika zwiększającego potencjał administracji w państwach członkowskich UE i państwach stowarzyszonych oraz na szczeblu międzynarodowym.

Monografia adresowana jest do badaczy zajmujących się administracją, prawem administracyjnym i europejskim, praktyków: sędziów, prokuratorów, urzędników państwowych, adwokatów i radców prawnych oraz studentów i doktorantów prawa, administracji i ekonomii. Mamy nadzieję, że publikacja poszerzy wiedzę na temat cyfryzacji administracji w Polsce i Europie oraz zachęci do dalszych studiów w tej dziedzinie.

<https://akademicka.pl>

ISBN 978-83-8138-673-9

9 788381 386739